

«CATALANS» I «FRANCESOS» A L'EDAT MODERNA. GUERRES, IDENTITATS I CONTRAIDENTITATS. ALGUNES CONSIDERACIONS.

Antoni Simon i Tarrés

A la seva *Histoire de la Guerre de la Péninsule sous Napoléon*, Maximilien S. Foy, heroi de França i general dels exèrcits napoleònics que van intervenir a la Península durant la guerra de 1808-1814, va explicar les causes de la forta animadversió i de la resistència dels catalans envers els francesos amb aquestes paraules:

«Catalunya és menys una província d'Espanya que un petit estat sotmès al ceptre dels monarques catòlics. Són uns altres costums, una altra llengua, una altra organització social que a Castella (...). Enlloc dins la Península, no és té tanta set de llibertat i d'independència. Enlloc els pares no trasmenten als fills més odi envers els francesos llurs veïns. Els fan retret d'haver-los abandonat després al ressentiment d'un amo ultrajats. No els perdonen d'haver-los imposat, al començament del segle divuité, el rei que ha humiliat llur orgull i destruït llurs privilegis. La guerra de la Revolució es va fer, al Rosselló i a Catalunya, amb un acarnissament i una barbàrie que no foren vistes a les fronteres de Navarra i de Biscaia. La pau no va produir un acostament».¹

El text d'aquest militar napoleònic ens posa de manifest dues idees principals: la primera és la percepció d'una identitat pròpia catalana, vista, a ulls de Maximilien S. Foy, a partir de l'existència d'una llengua i d'uns trets socials i culturals diferenciats, així com a partir d'una col·lectivitat amb uns records i amb unes experiències històriques compartides. La segona idea fa referència al fet que la identitat col·lectiva dels «catalans» s'havia afermat en els segles de la modernitat a partir d'unes contraidentitats amb «castellans» i «francesos», els quals s'havien convertit en «enemics» i «opressors» durant nombroses guerres i conflictes i que, d'una manera conjunta, havien anorreat el 1714 *manu militari* les lleis, privilegis i les institucions catalanes.

Sense pretendre resoldre un tema d'una gran magnitud i complexitat, en aquesta comunicació volem plantejar una sèrie de qüestions a l'entorn de la relació existent entre les contínues guerres que durant els segles moderns van enfrontar «catalans» i «francesos» i la

---

1. M.S. FOY, *Histoire de la guerre de la Péninsule*. París, 4. vols. 1827, vol. IV, ps. 136-138. Citat per F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*. Barcelona, 1962, vol. III, p. 1281.

configuració d'una contraidentitat que juntament amb la que oposava «catalans» i «castellans» és clau, al nostre entendre, en la conformació de la consciència i la identitat nacional catalana dels temps moderns.

El tema és enrevessat i relliscós per motius ben diversos. D'entrada, no resulta fàcil donar una explicació satisfactòria a fets històrics ben comprovats però, almenys aparentment, de caràcter contraposat. Així, l'arrelament del sentiment antifrancès és, en bona part, coetani a l'arribada a terres catalanes del gran corrent immigratori de gent del nord dels Pirineus que va constituir, com és sabut, un empelt decisiu en la configuració humana i social de la Catalunya moderna.

Segonament, si bé hom ha constatat a través de testimoniatges de diversa mena aquest covat sentiment antifrancès i se n'han apuntat algunes de les causes —com serien els conflictes bèl·lics i les ocupacions dels exèrcits gèl·lics del territori català, les rivalitats comercials, les bregues frontereres o els recels religiosos—, no s'ha fet fins al moment cap anàlisi profunda de llur significació en la formació de la identitat nacional catalana dels temps moderns.

Altrament, el tema de les identitats col·lectives i de llur significació en el desenvolupament dels patriotismes de l'Antic Règim i dels nacionalismes del món contemporani és un tema polèmic en extrem, que ha propiciat nombrosos i vius debats on han convergint historiadors, antropòlegs, historiadors del dret, sociòlegs, etc.; debats que han evidenciat l'existència de posicionaments i línies interpretatives ben diferenciades.² Sobre aquest tema, per la nostra part, entenem que els sentiments d'identitat col·lectiva de tipus polític, econòmic, cultural, etc., que conformen les consciències nacionals són realitats històriques —encara que sovint subjectes a la manipulació o a la mitificació— que han nascut de l'evolució d'una societat determinada i que poden enfortir-se, afeblir-se, desaparèixer o transformar-se. A més, entenem que si es volen comprendre aquestes identitats, cal que tinguem en compte que la seva força sorgeix no solament del pensament racional, sinó també del poder irracional de les emocions que originen aquests sentiments d'identitat i contraidentitat.

En aquest sentit, creiem que la guerra és un factor primordial en la mobilització d'aquests sentiments ètnics i de les consciències nacionals, car la guerra constitueix una força centralitzadora en la vida de qualsevol comunitat i subministra mites i records per a generacions futures, tal com ens apunta el testimoniatge del general Foy. En definitiva, interpretem que, durant les guerres i a conseqüència de les guerres, les identitats nacionals agafen una especial força i volum en multiplicar la distància que separa psicològicament el «nosaltres» de l' «ells».

En aquesta comunicació intentarem, en primer lloc, copsar la presència i la importància de les guerres amb França en la memòria històrica dels catalans dels segles moderns. Segonament, atendrem l'impacte que va tenir en la formació de la consciència i de la identitat nacional catalana la proliferació, en temps de conflicte amb França, d'unes literatures patriòtiques de caràcter propagandístic. Finalment, farem al·lusió a la religió com a factor de legitimació d'aquesta contraidentitat entre «catalans» i «francesos».

2. Fonamentalment: J. AMSTRONG, *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill, 1982; A.D. SMITH, *The Ethnic Origin of Nations*, Oxford, 1986 i *National Identity*, Londres, 1991; J.R. LLOBERA, *El Dios de la modernidad*, Barcelona, 1996; E. GELLNER, *Nación y nacionalismos*, Madrid, 1988; H. KOHN, *Historia del nacionalismo*, Madrid, 1984; B. ANDERSON, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nations*, Londres, 1983; F. BETHENCOURT i D. RAMADA (Eds.) *A memória da nação*. Lisboa, 1991; O. RANUM, *National Consciousness. History and Political Culture in Early-Modern Europe*, Londres, 1975; Raphael SAMUEL (Ed.) *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity*, Londres, 3 vols., 1989; DD.AA., *Nations, nationalismes, transitions, XVI-XX siècles*, París, 1993; i el volum monogràfic sobre «L'idée de nation en Europe au XVIIe siècle» XVIIe siècle 176 (1992). Pel que fa als treballs que utilitzen Catalunya com a marc de reflexió, vegeu: Xavier TORRES, «Nacions sense nacionalisme: Pàtria i patriotisme a l'Europa de l'Antic Règim» *Recerques* n° 28 (1994), p. 83-89; i «Pactisme i patriotisme a la Catalunya de la Guerra dels Segadors» *Recerques* n° 32 (1995), p. 45-62; Lluís ROURA, «"Un petit món en una província". El concepte de nació referit a la Catalunya del segle XVII» *L'Avenç* n° 199 (1996), p. 6-11; A. SIMON, «Patriotisme i nacionalisme a la Catalunya moderna. Mites, tradicions i consciències col·lectives» *L'Avenç* n° 167 (1993), p. 8-16; i «Ideologia i identitat nacional a la Revolució Catalana de 1640» *Cercles* n° 2 (en premsa).

I. Un dels trets més destacats de la història de la Catalunya Moderna és la intensitat dels conflictes armats amb la veïna França. Durant el segle XVI, les terres del Principat i Comtats es convertiren en escenari bèl·lic habitual de les disputes dinàstiques entre els Àustria espanyols i els Valois francesos. Comptant els anys de destruccions, invasions o incursions en el Principat, de guerra n'hi hagué, segons la cronologia elaborada per Núria Sales, en els anys 1503-1509, 1512-1526, 1535-1538, 1542-1544, 1557-1559 i 1595-1598.³ A aquestes bel·ligeràncies més o menys obertes, cal afegir-hi les intervencions hispàniques en les guerres civils i de religió franceses de la segona meitat del segle, les puntuals incursions armades franceses en temps de teòrica pau, com les ocorregudes el 1570, 1581 i 1583 i les freqüents topades i ràtzies frontereres entre senyors catalans i «mossurs» francesos.

Durant el segle XVII, la pugna per l'hegemonia d'Europa entre els monarques catòlics i els reis cristianíssims va dur a una espiral de violència que, pel que fa a les relacions francoespanyoles, es desfermaria el 1635 i no finiria fins al 1659; i, com és sabut, d'ençà 1640 la Guerra de Secessió catalana restà immersa en aquest conflicte internacional. Tanmateix, l'aliança de les institucions catalanes amb la monarquia borbònica no va implicar que els francesos deixessin d'ésser els enemics i els agressors dels catalans, car els avenços i reculades del front de guerra, la penosa càrrega dels allotjaments de les tropes franceses i la fractura del cos social català, no feren sinó augmentar els vells odis i rivalitats. Després, en les quatre darreres dècades del segle, Catalunya patí les agressions de l'imperialisme francès de Lluís XIV. Entre 1667 i 1697 la monarquia hispana va entrar en quatre guerres amb la potència veïna: la Guerra de Devolució (1667-1668), la Guerrad'Holanda (1672-1678), la Guerra de Luxemburg (1683-1684) i la Guerra de la Lliga d'Augsbourg (1688-1697), conflictes que castigaren les terres catalanes amb noves invasions dels exèrcits gal·lics.

En iniciar-se el segle XVIII, el malson de la guerra tornà ben aviat. El 1705 el Principat de Catalunya i tota la Corona d'Aragó es van decantar per l'arxiduc Carles en la Guerra de Successió Espanyola, enfrontant-se d'aquesta manera a la coalició formada per Felip V i Lluís XIV de França. L'ensulsiada de 1714 i l'abolició del règim pactista català foren la conseqüència de la derrota militar a mans dels Borbons espanyols i francesos. No mancaren declaracions de guerra entre les dues branques de la dinastia durant el segle XVIII —com la de 1719-20—, però fou a final de segle quan amb la Guerra de la Convenció de 1793-1795 tornaren las bel·ligeràncies a gran escala amb França.

Pel cap baix, el balanç del tres segles ens indica la presència de conflictes bèl·lics en 93 anys; és a dir, en gairebé 1 de cada 3. Però, a més d'aquesta constatació quantitativa, voldria remarcar dos aspectes qualitatius d'aquestes bel·ligeràncies dels segles moderns.

Evidentment no era cap novetat per Catalunya, sobretot per als Comtats de Rosselló i Cerdanya, ésser camp de batalla com a terra de frontera. La tradicional rivalitat francoaragonesa del període medieval va fer sovintejar episodis d'invasions franceses i de setges en les principals ciutats i fortaleses de la Catalunya septentrional. Però, cal remarcar el caràcter novedós que va agafar «l'art de la guerra» d'ençà el llindar del temps moderns. L'anomenada «revolució militar» del Renaixement va fer augmentar enormement les dimensions dels exèrcits, sense millorar-ne la disciplina, i, al mateix temps, va multiplicar la seva capacitat de destrucció per l'ús generalitzat d'armes de foc, especialment de l'artilleria. Com a conseqüència d'això, les poblacions i els territoris que van patir la guerra en carn pròpia van veure com es projectava sobre elles una espiral de violència i de destrucció sense precedents.⁴ I cal remarcar que l'impacte de la guerra no solament es va deixar sentir a nivell demogràfic i material, sinó també en el terreny de les psicologies col·lectives. Els tropells, violacions i excessos de tota mena comesos pels exèrcits francesos van alimentar, sobretot a nivell

3. N. SALES, *Els segles de la Decadència. Segles XVI-XVIII*, vol. IV de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, Barcelona, 1989, p. 83.

4. Un bon estudi sobre l'impacte destructiu de la guerra, centrat als Països Baixos, a E. THOEN «Warfare and the countryside: social and economic aspects of military destruction in Flanders during the late Middle Ages and the early Modern period» dins *The Low Countries History Yearbook*, vol. 13 (1980), a més de la clàssica obra general de J.H. HALE citada a la nota següent.

popular, un sentiment d'oposició, d'enemistat i de separació entre els naturals catalans i els agressors forans.

Segonament, les bel·ligeràncies francocatalanes –com les de la resta de l'Europa moderna– s'incardinaren estretament amb la formació d'unes identitats col·lectives nacionals, definides com un procés d'enfortiment del teixit intern de determinades comunitats territorials, tot creant un vincle cada vegada més general i homogeni basat en la pertinença a una comunitat política.

Aquestes identitats patriòtico-nacionals tenien uns referents institucionals (les lleis, privilegis i constitucions) i culturals (llengua, mites i records d'un passat comú), però també tenien una fonamentació emocional, cosa que ja va percebre nítidament Erasme de Rotterdam, qui als seus *Col·loquis* manifestava: «*prácticamente todos los anglosajones odian a los galos y todos los galos a los anglosajones, por la única razón de ser tales. Los irlandeses, precisamente por serlo, odian a los bretones, los italianos a los alemanes, los suavos a los suizos, y así siempre*».⁵ Cal no oblidar, però, que aquell era un món de lleialtats compartides, i que tots aquells conflictes armats eren en el seu origen «guerres del rei» en que els antagonismes entre «nacions» es barrejaven amb sentiments de lleialtat dinàstica.⁶

En tots els casos, però, la violència controlada o incontrolada dels exèrcits «amics» o «enemics», feria i estimulava alhora les identitats nacionals, constituint la guerra un factor primordial en la cohesió de les comunitats polítiques, cosa que ja va destacar Jean Bodin en els *Six Livres de la République*: «*el único remedio de asesar el estado popular, es hazer la guerra y enemigos si no los hay*».⁷

No resulta gaire difícil constatar l'arrelament del sentiment antifrancès en la societat catalana de l'Antic Règim. Testimoniatsges de tota mena ens informen del covat odi als «gavatxos», els quals ja en les guerres medievals havien convertit les esglésies en estables, havien violentat els naturals catalans i havien saquejat llurs hisendes.⁸ Però, l'allau de gent occitana vinguda a Catalunya durant el segle XVI i primeres dècades del XVII, no feu canviar les coses? Si fem cas del jurista i ciutadà honrat de Perpinyà Lluís Baldó, els fills d'aquests immigrants francesos restaven ràpidament impregnats del sentiment de xenofòbia, segons Baldó: «*tienen una antipatía tan notoria y un odio tan natural a los franceses, sus vecinos, que difícilmente puede describirse. Sus sentimientos son tan fuertes que un hijo, nacido en los condados abomina, con un odio absolutamente natural, de su padre nacido en Francia*».⁹ Les intencions de Baldó –que escrivia aquestes paraules el 1626 en un memorial adreçat a Felip IV– passaven per subratllar la fidelitat dels Comtats a la Monarquia Catòlica i, per tant, aquesta era una afirmació interessada i potser exagerada, però no per això essencialment falsa. De fet, el judici de Baldó era plenament coincident amb el que faria el 1644 l'historiador francès Pierre Cazeneuve a la seva *Catalogne française*, publicada per reivindicar els drets de França sobre Catalunya: «*les habitants des Comtez de Roussillon et de Cerdagne ont concue un telle haine contre la France, que ceux-là memes d'entr'eux qui sont nés françois habitués ont en horreur leurs propes pères pour cette seule raison qu'ils sont François*».¹⁰ Francofòbia que no solament podem apreciar en la literatura culta, sinó també en les voluntats i sentiments més íntims de les persones; com en el cas de Jeroni Cros, cirurgià de Perpinyà, el qual en les seves deixes testamentàries va disposar unes rendes per dotar

5. Citat per J.R. HALE, *Guerra y sociedad en la Europa del Renacimiento 1450-1620*, Madrid, 1990, p. 50.

6. Una bona anàlisi del complex joc d'identitats i contraidentitats centrat en el cas de la comarca de la Cerdanya a P. SAHLINS, *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya, segles XVII-XIX*. Vic, 1993.

7. J. BODIN, *Los Seis libros de la República*, cito per la traducció la de Gaspar de Añastro, editada i prologada per J.L. Bermejo Cabrero, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 2 vols. La cita a vol. II, p. 654.

8. Sobre les incursions franceses del segle XV als territoris de la Catalunya del Nord, vegeu X. de DESCALLAR, «Episodes de la domination française dans les comtés de Roussillon et de Cerdagne sous le regne de Louis XI» *Revue historique et archéologique du Roussillon* n° 3 (1902), p. 359-371; i S. GALCERÁN i VIGUÉ, *La ocupación francesa de la Cerdaña desde 1462 al 1493 y Nuestra Señora de Gracia*. Ripoll, 1971.

9. Lluís BALDÓ, *Aclamación pia y justa al rey D. Felipe III por Luis Baldó embajador de la vila de Perpiñan que por justas causas se han de separar la Generalidad i Diputación de los condados de Rossellón y Cerdaña...* Madrid, 1627.

fadrines pobres, però posant condició explícita que no fossin franceses.¹¹ Com explicar aquesta ràpida transformació en la psicologia dels nouvinguts? Entenem que l'etapa expansiva de l'economia catalana del Cinc-cents i el buit demogràfic i laboral que patia Catalunya als inicis dels temps moderns, a més de propiciar el corrent d'immigració francesa en va facilitar, en línies generals, la seva inserció. És a dir, a Catalunya, els nouvinguts francesos van poder passar ràpidament d'immigrants a immigrants, assolint amb promptitud els referents i les escales de valors de la població autòctona. La manca d'un sentiment d'identitat nacional definit en termes estatals –espanyols o francesos– va fer més planer, sens dubte, el procés d'integració, el qual es va donar malgrat les contínues rivalitats entre les monarquies dels Àustria espanyols i els Valois i Borbons francesos. Els sentiments d'identitat propis d'aquella època i d'aquella societat –de tipus parroquial, comunitari-local i d'identitat patriòtica catalana–, eren segurament més abundants i menys excloents que els derivats dels nacionalismes contemporanis. Potser per això no resulta tan estrany que el cos social català de l'època preindustrial, fortament empeltat de sang francesa, manifestés alhora que un pregon sentiment anticastellà, un altre d'antifrancès; contraidentitats que perfilen una identitat nacional catalana que ja es defineix en els segles de la modernitat per un gran mestissatge humà i per l'existència d'una base cultural-lingüística referencial.¹²

Les guerres de la segona meitat del segle XVII no van fer sinó engrandir aquest sentiment d'aversion. Durant el setge de Barcelona de 1697, les dones de la ciutat acudiren a lluitar a la muralla al crit de «no ha de quedar gavatx viu»,¹³ i, segons relata Gaspar Mas de Montagut al seu dietari del setge, els miquelets s'estimaven més matar els francesos que capturaven que no cobrar la recompensa que les autoritats militars oferien per entregar-los com a presoners, en raó que «tant és l'odi que ls tenen».¹⁴

Abans de la revolta de 1705, a Barcelona ja existia un clima obertament hostil als francesos. Segons comunicava l'abril de 1702 el cònsol francès a Barcelona, Laurent Soleil, a Ponchartien «hi ha tanta malícia en aquesta ciutat que des de fa uns vint-i-cinc dies s'han acostumat a insultar tant la nació que no en puc estar d'explicar-vos-ho en els mateixos mots, perquè quan passen els francesos de dia o de nit, els criden de tots costats: *oin, oin, gavatx porc* i dijous passat, un noble francès que era al moll, en retirar-se per anar al port fou seguit per set o vuit nens, acompanyats per deu o dotze homes amb els seus mantells a la cara, i aquests nens es posaren davant el noble i li cridaven el que he dit. Cansat de fer l'orni, l'home n'encalçà un però a la fi s'hagué de refugiar en una barraca per fugir de la pedregada que li va caure», el cònsol acabava la missiva dient que «si no si posa remei creieu Senyor que, una vegada el Rei sigui fora, ens mataran com a gossos».¹⁵ La comunicació del cònsol francès resulta reveladora de la vivesa del sentiment antifrancès, però, també, de com aquest era ràpidament transmès als infants i a la jovenalla, renovant-se generacionalment. Un segle més tard, en encetar-se la Guerra Gran, el poble de Barcelona tornà manifestar el seu

10. P. CAZENEUVE, *La Catalogne française ou el est traité les droits que le Roy...* Toulouse, 1644, p. 196.

11. Vegeu l'estudi introductor al diari de Jeroni Cros editat per A. SIMON i P. VILA a *Cròniques del Rosselló. Segles XVI i XVII*. Barcelona, 1998.

12. Em remeto a les conclusions de la meua comunicació «El creixement poblacional català del segle XVI i la immigració francesa. Aspectes demogràfics i socials», presentada al congrés «*Felipe II y el Mediterráneo*» Barcelona, novembre de 1998 (en premsa).

13. B.C. F. Bon. 5.118. Citat per M.A. SABIO CHECA, «La imagen de Francia en Cataluña a finales del siglo XVII» *Manuscripts* nº 6 (1987), ps. 135-147. La cita a p. 144.

14. Diari editat per F. de A. ROS a *El «Codern de la relasió del siti de Barcelona tingut en lo any 1697» del Dr. Gaspar Mas y Montagut*. Barcelona, 1950, p. 75. Cal dir, però, que, després del desengany revolucionari del 1640, aquestes guerres de la segona meitat del segle XVII també estimularen un dinasticisme austracista de caràcter espanyol. A nivell popular, hom pot constatar-ho en episodis com el del retorn de Girona al domini de Carles II l'any 1698, després de quatre anys d'ocupació francesa. Les tropes hispàniques foren rebudes pels carrers de la ciutat de l'Onyar al crit de «¡Visca Espanya!». Vegeu Jaume VICENS VIVES, «Gerona después de la paz de Ryswick» *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* II (1947), pp. 1-49; reproduït a *Obra Dispersa* I, Barcelona, 1967, pp. 44-71; la cita a p. 71. A nivell de les classes dirigents hom pot constatar-ho també en l'austracisme de la burgesia dels Felu, Feu, Llinàs, etc., que s'enriquia amb els suculents negocis d'avituallament del exèrcit de la monarquia catòlica. Vegeu A. ESPINO, «*La burgesia catalana y la guerra. 1680-1692*» dins L.M. ENCISO (Ed.) *La burgesia española en la Edad Moderna* III. Valladolid, 1996, p. 1409-1425.

15. Citat per J. ALBAREDA, *Els catalans i Felip V*. Barcelona, 1993, p. 111.

sentiment contra els odiats «gavatxos»; el 7 de maig de 1793, el barreter Ramon Cornet anotava al seu dietari «... *se ha movido una conspiración entre los paisanos que por las calles y plazas no veían sino pelotones de gente, y por las casas lo mismo, que todo el mundo gritaba matar los franceses*».¹⁶

Un altre fet mereix ser destacat: aquest sentiment antifrancès va perviure amb intensitat, almenys durant l'Antic Règim, als comtats de Rosselló i Cerdanya, tot i la incorporació d'aquests territoris a França d'ençà el Tractat dels Pirineus de 1659. Els informes dels intendants i d'altres autoritats franceses són ben explícits al respecte. En un pla d'afrancesament dels territoris dels Comtats presentat al govern de París l'any 1710 per l'intendent Antoine Barrillon, aquest després d'estendre's en informar sobre l'obstinada resistència dels rossellonesos a assimilar-se a França, conclouïa el memorial dient: «le Peuple du Roussillon se nomme et s'estime catalan, et regarderoit comme une degradation et une injure le nom de François, ou de catalan francisé».¹⁷

Resumint, durant l'Antic Règim, la identitat de la formació històrica catalana –fonamentada essencialment en referents institucionals i culturals– no va desaparèixer durant el procés de construcció dels estats francès i espanyol. Entenem que la posició geopolítica de Catalunya –zona sensible d'intersecció de les necessitats estratègiques d'aquestes dues potències– la va convertir en escenari habitual de llurs enfrontaments militars, la qual cosa va alimentar unes fortes contraidentitats, que oposaven els naturals catalans als agressors forans, francesos o castellans, que van reforçar la identitat nacional catalana.

II. L'any 1646, en plena Guerra de Secessió de Catalunya, Alexandre Ros, exiliat català felipista a la cort de Madrid, escrivia en el pròleg de la seva *Cataluña desengañada* les següents paraules de justificació: «*en siglo tan cauteloso, en que se pelea más con libros, que con exércitos, e querido militar en las armas de la pluma, para ver si se gana Cataluña por el mismo camino por donde se perdió*».¹⁸ Unes dècades més tard, Juan Alfonso de Lancina als seus *Comentarios políticos* afirmava amb contundència: «*la opinión mueve al mundo*».¹⁹ No costaria gaire multiplicar aquestes cites, les quals recullen la importància atorgada pels tractadistes polítics i pensadors socials de l'època moderna a l'opinió pública i a l'interès del poder per manejar-la, canalitzar-la i dirigir-la.²⁰

Des de l'aparició de la impremta, la paraula impresa es va anar convertint en un dels instruments més emprats i més efectius per incidir sobre l'opinió política, religiosa i ideològica de la gent.²¹ Autèntiques «guerres de papers» van acompanyar les lluites polítiques, diplomàtiques, militars i revolucionàries dels temps moderns. Hom ha pogut constatar, per exemple, que la revolució i la guerra civil anglesa del segle XVII va generar només, entre 1640 i 1661, unes 22.000 edicions de fullets, pamflets i diaris impresos.²²

Per al cas concret de Catalunya, comença a ser ben coneguda l'abundant publicística que va acompanyar els esdeveniments bèl·lics i revolucionaris que van des de la Revolució Catalana de 1640 –el «primer gran boom de la premsa catalana» en paraules d'Henry Ettinghausen– fins a les guerres de la fi de l'Antic Règim amb la França revolucionària i napoleònica.²³ Aquesta literatura tenia formes i objectius diversos. Pertocant al públic que era

16. R. CORNET, *Libro a mano escrito...* Arxiu Històric Municipal de Barcelona, MS. A-165.

17. Citat per J. SANABRE, *La resistència del Rosselló a incorporar-se a França*. Perpinyà, 1985, p. 138.

18. A. ROS, *Cataluña desengañada*. Nàpols, 1646, pròleg.

19. J.A. LANCINA, *Comentarios políticos*. Selecció i pròleg de J.A. Maravall. Madrid, 1945, p. 131.

20. Fonamentalment: J. HABERMAS, *L'espai públic. Arqueologia de la publicitat com a dimensió constitutiva de la societat burgesa*. París, 1978; i E. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Social Change. Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*. Cambridge, 2 vols. 1974.

21. *Vid.*, E. EISENSTEIN, «Sobre la revolució i la paraula impresa» dins R. PORTER i M. TEICH (Eds.) *La revolució en la història*. Barcelona, 1990, p. 244-268.

22. L. STONE, «La revolució anglesa», dins R. FOSTER i J.P. GREENE (Eds.) *Revoluciones y rebeliones de la Europa Moderna*. Madrid, 1975, ps. 67-122, on s'afirma que «*la naturaleza revolucionaria de la Revolución Inglesa se demuestra aún mejor por sus palabras que por sus actos*» p. 70.

23. H. ETTINGHAUSEN, *La Guerra dels Segadors a través de la premsa de l'època*. Barcelona, 4 vols. 1993; J. REULA, «1640-1647. Una aproximació a la publicística de la Guerra dels Segadors» *Pedralbes* n° 11 (1991), ps. 91-108; R. GARCÍA CÁRCCEL, *Historia de Cataluña. Siglos XVI y XVII*. Barcelona, 1985, vol. I, ps. 130-178; M. SOLÉ SANABRA, *El pensament polític en la*

destinada podem distingir, a grans trets, entre els textos adreçats a un públic culte i minoritari –obres impreses i generalment extenses, on la legitimació o exculpació dels posicionaments polítics o dels ideals revolucionaris passava per argumentacions jurídiques, històriques i teològiques de tipus erudit, lligades a una «cultura savia»–, i, d'altra part, una producció, sens dubte, quantitativament majoritària, de fulls volanders, gazetes, cançons, avisos, relacions de notícies, sermons, versos populars, etc., impresos de curta extensió i amb una clara voluntat d'arribar a un públic ampli.

Aquesta publicística constituïa una forma de «cultura massiva» –manllevo l'expressió de J.A. Maravall²⁴– que utilitzava gairebé sempre un llenguatge planer i simple molt distanciat de la retòrica dels discursos jurídic-legals, històrics o teològics, però no era de cap manera una «literatura d'origen popular». Hom pot detectar fàcilment, en aquests textos, estratègies molt afinades per aconseguir els objectius propagandístics i, també, un estil molt estudiat per facilitar la comprensió i assimilació dels missatges. Concretament, en èpoques de conflicte amb França, una de les estratègies més seguides pels tallers publicístics per animar les masses pageses i populars a empènyer les armes contra els enemics era l'apel·lació a la identitat patriòtica catalana i a la «natural antipatia» que els catalans professaven envers els seus odiats veïns. A l'abundant publicística antigal·lica dels segles XVII i XVIII es fa recurrent la idea que les bel·ligeràncies entre ambdues nacions eren el resultat d'antagonismes atàvics que farien de «catalans» i «francesos» enemics naturals i irreductibles. Així, per exemple, l'any 1690, en plena guerra de la Lliga d'Augsbourg, un opuscle titulat *Informe de verdaderas noticias per a lo maior benefici, quietud y glòria de Catalunya* expressa aquesta idea dient: «Però ab los francesos apar que hi aja fet asiento la enemistad, puix, començada detemps antiquíssim per nostres passats, y ab continuació de vàrias guerras derivadas a nosaltras com a herència, ha llançat tan fondas rael en lo cor de tots los verdaders catalans, que no pot alabar-se de ser-lo, ni precisar-se de que té amor a la pàtria, lo que no els aborreix, y té odi formal».²⁵

Els sentiments d'odi i d'aversion als estereotips dels «altres» no eren evidentment els factors desencadenants de les guerres de l'Antic Règim, però una vegada iniciat un conflicte, aquests tallers propagandístics amplificaven i difonien arreu tot allò que contribuïa a augmentar la separació i l'animadversió amb la «nació enemiga», insuflant, per tant, força i volum als sentiments de contraidentitat. Amb aquestes estratègies, els poders polítics i els comandaments militars cercaven guanyar-se la col·laboració dels sectors populars en els conflictes oberts i estimular una actitud de resistència envers els enemics. No cal pensar, però, que la propaganda organitzada era un factor suficient per «fabricar» identitats i contraidentitats nacionals, o per fer capgirar estats d'opinió asentats. Entenem que aquesta publicística era sobretot un altaveu que esventava, exagerava o manipulava, si era necessari, records, experiències i sentiments ja existents; per ella mateixa, aquesta propaganda tenia una capacitat limitada per generar emocions i per fer canviar estats d'ànim o sentiments. Així, per exemple, entre 1641 i 1652, és a dir, durant el període d'unió de Catalunya a la França borbònica, una abundant publicística tractarà d'estreñer aquesta aliança per mitjà de l'edició

Catalunya del segle XVII. Tesi de llicenciatura, UAB, 1982; H. NICOLAU, *La polèmica castellano-catalana a la Revolta de 1640*. Tesi de llicenciatura, UAB, 1982; A. SIMON TARRÉS, «La imagen de Castilla en Catalunya. Guerra de propaganda durante la revuelta de 1640» *Historia 16* extra nº 13 (1992), ps. 91-102; J. VILLANUEVA, *Los orígenes carolingios de Cataluña en la historiografía y el pensamiento político del siglo XVII*. Treball de doctorat, UAB, 1994; J. BURGOS i M. PEÑA, «Aportaciones sobre el enfrentamiento ideológico en tre Castilla y Cataluña en el siglo XVII» *Actes del Primer Congrès d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona, 1984, vol. II, ps. 557-568; P. MOLAS RIBALTA, «Propaganda y debate político en la revuelta catalana de los "gorretes"», dins Homenaje a J.A. Maravall. Madrid, ps. 63-75; E. GIRALT, «Manifestacions literàries en defensa de l'alcalme camperol de 1688» *Estudis d'Història Agrària* nº 10 (1994), ps. 157-174; A. ESPINO, «Publicística y guerra de opinión. El caso catalán durante la Guerra de los Nueve Años 1689-1697» *Sivdia Historica* nº 14 (1996), ps. 173-189; M.A. SABIO CHECA, «La imagen de Francia...» (1987); R.M. ALABRÚS IGLÉSAS, *Pensament polític i opinió a la Catalunya Moderna 1652-1759*. Tesi doctoral, UAB, 1995; X. IBÀÑEZ, *Els romanços i els plecs austracistes en la Guerra de Successió*. Tesi de llicenciatura, UB, 1982; M. CAHNER, *Literatura de la revolució i la contrarevolució 1789-1849*. Barcelona, vol. 1, 1998; J. LLIMARGUES, «La revolució francesa carregada de romanços» *L'Avenç* nº 122 (1989), ps. 42-47.

24. J.A. MARAVALL, *La cultura del Barroco*. Madrid, 1975, p. 212 i ss.

25. B.C. F. Bon. 4.655, p. 1.

i difusió de missatges de solidaritat i suport dels monarques i dels ministres francesos a les institucions catalanes. No obstant això, tal com ja va remarcar Josep Sanabre, el domini francès va tenir, des del mateix 1641, manifestacions de resistència i oposició tant de caràcter popular com de tipus polític-institucional.²⁶ L'abisme que separava «catalans» i «francesos» mai va poder superar per aquesta publicística pro-gal·lica.²⁷

El fet que els tallers publicístics apel·lessin a uns sentiments patriòtics com a estratègia polític-propagandística és a la vegada una prova de l'arrelament en importants sectors del cos social català d'un sentiment d'identitat nacional. Ni la segregació del Tractat dels Pirineus, ni l'anorreament de les institucions del Principat el 1714, ni la repressió polític-cultural a banda i banda dels Pirineus, semblen haver capolat la unitat cultural i la identitat patriòtica dels catalans. Resulta molt significatiu que durant la Guerra Gran, tant els textos propagandístics dels revolucionaris francesos com els difosos per la monarquia espanyola, utilitzessin repetidament crides a l'orgull de la pàtria catalana i empressin els sentiments d'aversion i contraidentitat entre catalans i castellans uns, i entre catalans i francesos els altres.

Una cançó dels patriotes rossellonesos que lluitaven contra els exèrcits espanyols durant les campanyes de 1793-94 atiaa l'odi anticastellà dels ciutadans de la Catalunya del Nord amb aquests versos:

*«L'any noranta-tre corria,
quan ab gran (de) trahició,
los tyrans de la Castilla, entraven dins (lo) Rosselló
ab gran fúria y (gran) arrogància
blasphemant la nostra lley,
cremant-nos los ceps y charpes
fent-nos regonèixer un rey».*²⁸

També, una proclama anònima titulada *Lo català republicà a tots sos compatriotas amichs de la llibertat, del bé y de la prosperitat de sa pàtria* presentava l'entrada de les tropes franceses al Principat com un alliberament de l'ocupació i de la tirania castellana: «...ja és temps que vos desperteu del profundo letargo en que vòs tenen adormits los dèspotas castellans; la França alasoress esclava, prestà sos braços per subjogarvos, però la França llibre vos ofereix en el dia los mateixos braços per reintegrar-vos vostres antichs privilegis et restituir-vos la vostre llibertat».²⁹

Per la seva part, la propaganda espanyola, que volia estimular l'allistament de voluntaris per cobrir les necessitats de tropes de l'exèrcit reial, recordava les antigues gestes militars dels catalans i lloava llur esperit combatiu. Unes *Coplas ab motiu de haver-se encarregat de la guàrdia de la plassa los ciutadans de Barcelona, ab aprobació de Sa Real Magestat* deien:

26. J. SANABRE, *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía de Europa*. Barcelona, 1956, p. 143 i ss.

27. Altrament, la publicística pro-felipista dels exiliats catalans, en la seva crítica de «l'antinatural» aliança de Catalunya amb França, remarcarà la incompatibilitat radical entre «catalans» i «francesos». Alexandre ROS dirà: «*atrevemos a decir que las naciones mas opuestas de la Europa son los catalanes y franceses*», *Cataluña desengañada...* (1646), p. 214. Més endavant, A. Ros remarcarà la contradicció de què precisament l'avorrició entre espanyols i francesos tingués els seus orígens històrics a Catalunya i que ara, aquesta, es trobés aliada a França contra Espanya: «*Parezeme que puede llamarse el monstruo político de Europa, Cataluña, quando la vemos sujeta con dura servidumbre a sus enemigos, que an procurado tantas veces asolarla, porque este prodigio quando todos lo admiran, ninguno le comprende. No sólo en naturales y costumbres son tan contrarias las naciones francesa y catalana, sino que toda la oposición de españoles y franceses a nacido en Cataluña porque los reyes de Aragón fueron los que en España tuvieron más guerras con la corona de Francia, siendo en ellos casi siempre el campo de sus armas la Provincia, de quien podemos decir que es el solar de la emulación de españoles y franceses y donde nacieron los odios de tan bizarras nacionales. A quien pues no a de admirar este portento? O quien puede creer, que no se aborrecen aún catalanes y franceses?*». p. 222-223.

28. Editat per M. CAHNER, *Literatura de la Revolució...*, vol. I (1998), p. 181.

29. *Ibid.*, p. 187.

*«Del valor dels vostres avis
estan plens vostres annals,
fins la enveja los celebra,
ni la mort causa espant
Recordau-vos de les glòries
ab què nostres ciutadans
en altres temps se cenyiren
de corones immortals
Vostras barras victoriosas
en la Grecia tan triunfants,
portant de Nàpols las portas
las tancaren ab sas claus
De la França en tots los sigles
foren lo terror més gran:
Monjuich ab bocas de bronso
publica lo seu esmalt».*³⁰

Com es pot observar, encara que no explícitament, es treia el record de la coronela que, precisament, el 1714 havia defensat Barcelona contra els exèrcits de Felip V. Això semblava secundari, l'objectiu de la propaganda espanyola era remarcar la irreductible enemistat entre catalans i francesos. Unes *Novas coblas a la nació catalana* de l'any 1794 ho deien així:

*«Aquells francesos malvats
són nostres majors contraris
han comès tantas maldats
avevasos y execrables
Valerosos catalans,
anem tots a la campanya
a defensar nostre Déu
lley, pàtria y rey de Espanya!».*³¹

III. Com és sabut, a l'Antic Règim la imbricació entre religió i política era molt intensa i profunda. La religió sustentava la base dels principis del poder i era alhora un element fonamental en la cohesió social. L'heretge i l'infidel eren els «altres» per antonomàsia i, en moments de guerra o de conflicte, hom pot observar com es fa sovint la identificació dels agressors amb els enemics de Crist: ho són a Catalunya els soldats castellans que profanen les esglésies de Riudarenes i Montiró el 1640, ho són les tropes franceses que en el segle XVII i XVIII perpetren sacrilegis en els temples de Déu i violenten les comunitats parroquials, i, naturalment, també ho són les tropes revolucionàries que envaeixen Catalunya durant la Guerra Gran i la Guerra del Francès. Joan Sebastià Pons ja va fer notar la importància del factor religiós en la conformació de la identitat col·lectiva catalana, en el seu estudi sobre la literatura popular rossellonesa dels segles XVII i XVIII: «l'odi a l'heretgia era el fonament del patriotisme», afirmava l'estudiós d'Illa.³²

El lligam entre guerra, mitologia religiosa popular i sentiment antifrancès resta paradigmàticament palès en la llegenda de les mosques de Sant Narcís, patró de la ciutat de Girona. Segons la tradició –a bastament difosa en goigs, opuscles, fulls volanders i impresos de tota mena, però també en gravats i d'altres mostres iconogràfiques–, des del setge de Felip l'Ardit de 1286 quan les tropes franceses van profanar el cos incorrupte del sant a la

30. *Ibid.*, p. 164.

31. *Ibid.*, p. 217.

32. J.S. PONS, *La littérature catalane en Roussillon au XVIIIe è et au XVIIIe siècles: l'esprit provincial. Les mystiques. Les goigs et le théâtre religieux*. Toulouse, 2. vols., 1929, p. 16.

col·legiata de Sant Feliu de Girona, en qualsevol atac dels exèrcits gèl·lics contra la capital de l'Onyar, eixams de grans mosques sortien del sepulcre del sant per picar mortalment els soldats i els cavalls invasors.³³

Per tot això, no és d'estranyar que les guerres contra els francesos agafessin un caràcter de guerra santa, en què la imatge de l'odiat «gavatx» s'assimilés a un compendi de les pitjors heretgies i heterodoxies religioses. Uns versos compostos durant la Guerra Gran per un canonge de la catedral de Girona feien aquesta «*Recepta per a fabricar franceses*»:

*«En alambique echarás
a Lutero y a Calvino
un Judío, un asesino
y luego le mesclarás
la sangre de Barrabás
y de Herodes inhumano
y en la hornilla de Vulcano
destila la quinta esencia
y sacarás sin violencia
un Francés el más humano».*³⁴

I, en una altra composició poètica, el mateix canonge comparava els francesos amb el jueus assassins de Crist, i en sortien malparats de la comparació:

*«Si al Rey del Cielo hubiera conocido
el Pueblo Hebreo, lo hubiera respetado
más si el Hebreo, Francés hubiera sido
lo hubiera otra vez crucificado
de lo que se deduce en buen sentido
que es el pueblo francés tan depravado
que siendo con el suyo tan impio
es peor ser Francés que ser Judío».*³⁵

Entenem que el factor religiós, però també determinades actuacions de la institució eclesiàstica van tenir gran importància a l'hora de fixar i fer arrelar aquests sentiments d'oposició i contraidentitat entre «catalans» i les «nacions» agressores. Les solemnes i públiques excomunionis que distints bisbes de les diòcesis catalanes van llançar durant els temps de guerra contra els soldats, castellans i francesos, havien de reforçar el sentiment de separació envers els invasors forans. Així, per exemple, entre el juny i el desembre del 1653, les tropes franceses del marquès de Bellefonds van perpetrar tota mena de sacrilegis, robatoris i violències a Cantallops, Mollet d'Empordà, Siurana, Ventalló, Vilopriu, Juià i d'altres poblacions empordaneses, robant els calzes, els ornaments sagrats i els béns dipositats a les esglésies pels vilatans, enderrocant les fonts baptismals, maltractant i matant els naturals i forçant massivament les dones d'algunes poblacions.³⁶ Com a resposta d'aquestes maldats, el 29 de gener de 1654, l'ardiaca de l'Empordà, Francesc Pijoan, va ordenar, després d'haver-se incoat un procés contra les tropes, que tots el capellans de les parròquies que havien patit els robatoris, sacrilegis i ultratges, congreguessin tot el poble i publiquessin per «agravats, reagravats, malehits y anatematitzats als dits soldats». El text de l'excomunió que l'ardiaca Pijoan va trametre als capellans i que aquests havien de fer públic, deia, entre d'altres coses,

33. Vid., A. CORTADELLAS, «Les mosques de Girona: erudició i fantasia» *Revista de Girona* n° 190 (1998), ps. 44-47.

34. Arxiu Diocesà de Girona. Ms. n° 22. Col·lecció de poesies satíriques del segle XVIII, p. 185.

35. *Ibid.*, p. 183.

36. El bisbe de Girona incoà un procés contra els exèrcits francesos: *Per los sacrilegis y robos que los soldados de l'exèrcit francés cometeran en diferents pobles del bisbat*. Arxiu Diocesà de Girona, Processos, segles XVI-XVIII, n° 3.307. El procés feia constar que a Juià «sent-se recullides una multitud de dones naturals y habitants de dit lloch en lo sementiri de dita Iglésia molts de dits soldats de dit exèrcit francés, trageran ditas donas de dit sementiri y lloch sagrat y las despullaren y robaren. Y no contens de assò forçaren y gosaren las que ls aparagué y donà gust, ab grans llantos y plors de ditas afligidas donas».

«y tingal's lo diable (als soldats) devall són poder y mando, quant estaràn en lo judici hiscan condempnats y la sua oratió sie com lo pecat abominable, sien breus los dies de llur vida y succehesca'ls altre en llur dignitat, puestos y honras; resten sos fills orfens y llurs mullers viudas, vaian-se una part en altra sos fills cercant almoyna, sien desterrats y forigitats de sas terras donant en mans de sos enemichs; las erugas mengen y devoren llurs béns y riquesas y los estranys y enemichs prengan y arribaten lo que ab llur suor havran guanyat; no tingan qui'ls aiude ni qui tingua compatió de sos fills orfans; devant de sos ulls muyren sos fills y en una generatió sie aborrat llur nom per a sempre. Y per més cartigar-los reduesca'ls Déu omnipotent a llur memòria las maldats y iniquitats de llurs pares o antepassats y castigué en ells los pecats de llurs mares. Resten obstinats en offensa y desgratia de Déu omnipotent y no y hage més memòria de ells sobre la terra», donant també l'ardiaca Pijoan les següents instruccions sobre el ceremonial de l'excomunió que havien d'executar els capellans: «per més terror anirà lo clero y lo poble en la porta principal de dita Iglésia ab creu alsada cuberta de negra lo Senyor; y campanas sonan-ti y espargint aygua beneyta per fer fugir los dimonis y ab dotse candelas negras cantant *submissa voce* lo responsor *Rebenabunt Celi Iniquitatem* y lo dit psalm *Deus Laudem* ab sa antiphona, y axí apagaran las ditas candelas y aquellas per terra llansaran y las trepitjaran, tirant també dotse pedras envers la part ahont se son comesos dits sacrilegis, incendis y robos en senyal de que los vinga la maledicció eterna».³⁷

Aquestes excomunionis, amb els seus corresponents rituals barrocs –a més de restaurar l'ordre sagrat i moral de les comunitats–, atorgarien una sanció aprovatòria de l'autoritat eclesiàstica als sentiments de separació entre els naturals catalans i els agressors forans –francesos en aquest cas–, sentiments d'odi que ja les guerres haurien amplificat. En aquest sentit, hom pot afirmar que aquestes actuacions de la institució eclesiàstica van contribuir, entre d'altres coses, a elaborar socialment una estructura oposicional d'identitats.

IV. Per concloure. Entenem que a l'època moderna les guerres van constituir un factor clau en la conformació de les identitats nacionals desenvolupades per les comunitats polítiques del món europeu occidental. Ara bé, l'element de cohesió etnonacional no era quelcom central pels incipients estats moderns, els quals per les seves polítiques d'expansió territorial aglutinaven un conglomerat de formacions històriques diverses.

Aquests conflictes armats –tot i que eren desencadenats i guiats normalment pels poders centrals d'aquests incipients estats moderns–, en la major part dels casos, més que generar identitats nacionals de tipus estatal, el que van fer fou reforçar les identitats de les distintes comunitats polítiques que integraven aquestes monarquies compostes. Així, el sentiment antifrancès que hem rastrejat a Catalunya, hom també pot copsar-lo ben viu durant els segles XVI i XVII en els restants territoris peninsulars de la monarquia hispànica,³⁸ però això no va ésser suficient per conformar una identitat nacional espanyola, car la manca d'una unitat jurídica i institucional no permetia distingir un territori compacte, reconegut com a propi; altrament, la diversitat i fragmentació dels drets legals i privilegis que comportava una determinada naturalesa (castellana, aragonesa, catalana...) implicava fronteres mentals difícils de traspasar.³⁹ És clar que en el segle XVIII, amb el procés de centralització i uniformització borbònica, les coses podien canviar, fent progressivament més complex el joc d'identitats. Però, malgrat això, era perfectament possible que les identitats nacionals de determinades formacions històriques –com el cas de la catalana– sobrevisquessin tot i no ésser amparades per un estat propi. La memòria històrica, els factors culturals i també emocionals tenien –almenys en el cas català– un substrat prou profund i resistent.

37. Un altre exemple d'edictes i cerimònies d'excomunió a A. PLADEVALL i A. SIMON, *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII*. Barcelona, 1986, sobre l'excomunió feta, el març de 1655, pel bisbe de Vic Ramon de Sentmenat contra tropes franceses (apèndix III).

38. Vegeu Asensio GUTIÉRREZ, *La France et les français dans la littérature espagnole. Un aspect de la xenophobie en Espagne 1598-1665*. Saint-Etienne, 1977.

39. Altrament, l'assoliment d'aquesta identitat no fou un objectiu prioritari de la monarquia hispànica, H. KOENIGSBERGER ha afirmat que «la monarquia espanyola... fue singularmente incapaz de promover la unidad tanto institucional como emocional entre sus reinos españoles» dins «Spain and Portugal» a O. RANUM, *National Consciousness...* (1975), p. 171.